

Notem finalment alguns detalls que convindria corregir en futures edicions. El peu de la il·lustració que reproduceix la làpida del carrer de Marlet de Barcelona (p. 147) ofereix l'antiga traducció, certament errònia, que es va fer al segle XIX del text hebreu que conté; convindria posar-hi la traducció acceptada avui dia, proposada per primera vegada per Josep M. Millàs i Vallicrosa: «Fundació pia del rabí Samuel ha-Sardí; el seu llum crema permanentment». El nom de la ciutat occitana de Narbona convindria escriure'l d'aquesta manera i no pas fent servir la forma adaptada al francès Narbonne (peu de la il·lustració de la p. 189). En la transcripció dels antropònims hebreus convindria aplicar amb més rigor la norma de fer servir l'accentuació gràfica catalana, p. ex. Pinhàs i no Pinhas (p. 185), Jedaià o Yedayà ha-Penini i no Jedaia ha-Penini (p. 188, peu d'il·lustració). També hi trobem a faltar alguns índexs, almenys un índex de patronímics i un de topònims.

PRIM BERTRAN
Universitat de Barcelona
primbertran@ub.edu

André GAGNÉ; Jean-François RACINE (ed.). *En marge du canon: Études sur les écrits apocryphes juifs et chrétiens*. París: Cerf, 2012. 289 p.; 23,5 cm. ISBN 978-2-204-09609-6. (L'Écriture de la Bible; 2)

Aquest volum recull els treballs presentats en el 65è congrés anual de l'Association Catholique des Études Bibliques au Canada (ACÉBAC) que es va celebrar l'any 2008. El llibre s'inscriu en una col·lecció que es presenta d'una manera francament atractiva:

Sous la plume de biblistes, philologues, épigraphistes et historiens des religions, cette collection nous invite à un voyage au Proche-Orient antique, à cette époque énigmatique et fascinante où le scribe est aussi rédacteur, où le texte est encore fluide, et le canon, indéterminé (p. 4).

El conjunt de treballs, nou en total, presenta excursions dins el que J.-C. Picard anomenava, en un llibre del 1999, «le continent apocryphe».

L'estudi de Jean-François Racine (Jesuit School of Theology of Santa Clara University, Califòrnia) «Écrits canoniques et écrits apocryphes: un couple bien assorti» és un estudi programàtic que es desplega en tres parts: *a*) definició de canòn: per al judaisme i per al cristianisme; *b*) el concepte d'apòcrif cristià i el problema i definir-lo: la col·lecció d'apòcrifs varia en funció dels límits establerts (de manera més o menys arbitrària): gènere literari, cronologia, pertinen-

ça a altres col·leccions i associació amb algun personatge conegut dels orígens del cristianisme, i c) models relacionals entre els escrits canònics i els apòcrifs cristians. L'autor entén «le canon fermé comme source de frustrations» (p. 25), de manera que proposa un model entre els dos corpus d'escrits basat en una al·legoria de Gn 2,7.21-23 —els apòcrifs subordinats i posteriors (suplementaris) als llibres canònics— i Gn 1,27 —els apòcrifs simultanis i complementaris amb els escrits del cànon.

La veritat és que el treball no ha agradat a qui signa aquest escrit. L'autor, que certament està ben informat, se situa en una mena de nostàlgia diguem-ne esotèrica (fins i tot cita Dan Brown en una nota) que no em sembla pas l'actitud científica que esperàriem en un llibre com el que ressenyem.

«Jésus de l'histoire et écrits apocryphes chrétiens», de Jean-Paul Michaud (professor emèrit de la Université Saint-Paul d'Ottawa), fa un balanç de cinc textos apòcrifs: l'Evangelí segons Tomàs, el papir Egerton 2, l'Evangelí de Pere, l'Evangelí secret de Marc i l'«Evangelí Q», i de l'impacte que han tingut en l'obra d'alguns estudiosos recents. Michaud fa una ressenya crítica de les obres més importants dels darrers temps sobre l'Evangelí de Tomàs: S. J. Patterson, A. D. DeConick, N. Perrin, C. Gianotto, J.-M. Sevrin, i valora també les reflexions de J.-D. Kaestli i de J. D. G. Dunn. El treball és de gran interès per la ponderació que presenta i les nombroses fonts d'informació que aporta. Crec que és important la conclusió de l'autor a propòsit de la valoració de l'evangelí segons Tomàs, que és l'obra més important de les que es tenen en compte en la discussió sobre les hipotètiques aportacions dels textos no canònics al coneixement del Jesús de la història:

Il semble qu'on peut conclure avec Jens Schröter que cet évangile est à situer dans le paysage théologique du IIe siècle et qu'avant de fournir un témoignage sur le Jésus historique, il a quelque chose à dire de la réception au IIe siècle des paroles de/sur Jésus émanant notamment de la tradition synoptique. L'Évangile selon Thomas constitue une alternative à la christologie narrative des évangiles reconnus — ou en passe de l'être — comme canoniques, une représentation de Jésus dans laquelle sa mort et sa résurrection cèdent la place à une « interprétation ' philosophique ' de la tradition sur Jésus ». *L'Évangile selon Thomas* nous ferait voir un christianisme engagé dans un processus de réception de la pensée platonicienne. C'est là que réside d'abord son intérêt et non « dans le fait qu'il constituerait une autre voie d'accès au Jésus historique » (p. 56).

En conjunt, l'estudi de Michaud dóna la raó a John Meier, que va ser cruelment criticat perquè: «Pour le meilleur ou pour le pire, notre recherche du Jésus historique trouve globalement ses limites dans les évangiles canoniques»

(p. 34 i nota 3). Cal celebrar que les coses es diguin clares i que l'estudi crític i ponderat de la bibliografia mostri que la qualitat de les propostes de J. D. Crossan i del *Jesus Seminar* són molt poc consistents.

«Vers une redéfinition du champ apocryphe. Aperçus de la recherche récente consacrée aux apocryphes chrétiens», de Paul-Hubert Poirier (professor de la Universitat Laval, del Quebec), és una valoració crítica de la bibliografia sobre aquest camp, que constitueix un terreny molt relliscós. Poirier analitza els continguts de la col·lecció «Neutestamentliche Apokryphen» d'E. Hennecke i W. Schneemelcher en les diverses edicions des de 1904 fins a 1997. El repàs bibliogràfic té en compte també les valuoses edicions italianes de L. Moraldi (*Apocriphi del Nuovo Testamento*, 2 v., 1971) i de M. Erbeta (*Gli apocriphi del Nuovo Testamento*, 4 v., 1975-1981). La redefinició del camp d'estudi «apòcrifs cristians» es troba magníficament formulada per F. Bovon l'any 1981:

Les textes appartenant à la littérature apocryphe chrétienne présentent chacun l'une o l'autre des caractéristiques suivantes: ils peuvent être anonymes ou pseudonymes; être consacrés à des personnages du Nouveau Testament, voire de l'Ancien Testament; être comparables à des écrits inclus dans le canon; avoir été composés en référence à des écrits canoniques. Ils ont été tenus à l'écart du canon ou formellement rejetés.

Ces textes dépassent le cadre chronologique des trois premiers siècles et le cadre linguistique du grec et du latin.

Par littérature apocryphe chrétienne, il faut ainsi entendre

— les textes les plus anciens réunis sous l'appellation traditionnelle d'Apocryphes du Nouveau Testament, c'est-à-dire les Évangiles (par ex. *Évangile de Pierre*, *Epistula apostolorum*), les Actes des apôtres (par ex. *Actes de Jean*, *Actes d'André*), les Apocalypses (par ex. *Apocalypse de Pierre*, *Apocalypse de Paul*) et les soi-disant Lettres (par ex. *Épître de Ps-Tite*) ;

— des textes pseudépigraphes ou anonymes issus de divers courants chrétiens ou judéo-chrétiens ; donc certains, rattachés à un personnage de l'Ancien Testament, ne sont pas à compter parmi les pseudépigraphes de l'Ancien Testament en raison des transformations chrétiennes dont ils sont marqués (par ex. *V et VI Esdras*, *Ascension d'Ésaïe*, *Oracles Sibyllins*, *Apocalypse de Sedrach*, etc.) ;

— des textes rédigés ou transmis en grec, latin ou d'autres langues, composés après la fixation du canon (IIIe s.), pouvant être des remaniements ou des versions d'écrits antérieurs aussi bien que des créations originales (par ex. les écrits du «cycle égyptien», les *Virtutes apostolorum* du Pseudo-Abdias, les remaniements, compilations ou paraphrases du moine Épiphrane, de Nicétas de Thessalonique ou du Métaphraste; les collections coptes des *Actes apocryphes des Apô-*

tres, l'*Histoire syriaque de Jean* ; les vies, les récits de voyage ou de reconnaissances, etc.) (p. 97-98).

La citació ha estat llarga, però penso que dona exactament la tessitura d'aquesta nova concepció científica d'un camp d'estudi poc conegut en els nostres ambients d'estudiosos de la Bíblia i del món jueu i cristià antics. Aquest programa es va desplegant en la *Series Apocryphorum* de Brepols (Turnhout) i les col·leccions complementàries («Clavis Apocryphorum, Instrumenta» i «Collection de Poche»). Unes altres iniciatives fonamentals en el camp de la llengua francesa són els dos volums d'*Écrits apocryphes chrétiens* (editats per F. Bovon, P. Geoltrain i J.-D. Kaestli, 1997-2005), juntament amb *La Bible. Écrits intertestamentaires* (editats per A. Dupont-Sommer i M. Philonenko, 1987) i els *Écrits gnostiques. La bibliothèque de Nag Hammadi* (editats per J.-P. Mahé i P.-H. Poirier, 2007). L'estudi de Poirier em sembla fonamental des del punt de vista instrumental com a panoràmica per a accedir a la bibliografia i als conceptes estructurals del món —complexíssim— dels apòcrifs cristians.

«Mémoire et histoire des persécutions dans la littérature apocryphe juive et chrétienne», de Marie-Françoise Baslez (professora d'història grega de la Universitat de París IV – Sorbona), és un estudi preciós que analitza la «memòria dels orígens» que es troba en els gèneres literaris dels *actes*, de les *vides* i de les *històries*. Es tracta d'una tradició que comença en els llibres que tracten la crisi macabea —els dos llibres bíblics dels Macabeus— i que contenen episodis que presenten situacions de persecució i de martiris. L'autora fa notar encertadament que aquests textos, que parteixen del model historiogràfic fornit pels llibres dels Macabeus, contenen una memòria compartida per les comunitats jueves i cristianes i que és continuada en obres pròpies de cada tradició (per exemple, els *Actes de Pau* per als cristians [de la fi del segle II] i el *Quart llibre dels Macabeus* per als jueus). L'autora comença presentant una tipologia dels dos llibres *fundadors*: es tracta de llibres construïts sobre figures, que sols de manera secundària tracten dels esdeveniments, de manera que les seqüències són artificioses. La memòria històrica que contenen aquestes obres és fragmentària i selectiva.

Baslez mostra que els actes apòcrifs dels apòstols serveixen per a la creació d'un lloc de memòria romà: es tracta de presentar Roma com a centre del món cristià a fi d'anar-hi en pelegrinatge. Les tombes són el lloc de memòria per excel·lència i les proves materials de l'origen apostòlic de la comunitat.

Les excavacions de la necròpolis de la cripta de Sant Pere del Vaticà mostren que el memorial apostòlic que s'hi ha descobert és de l'any 180. Cap a l'any 90, Climent de Roma havia començat a desplegar el tema del destí excepcional i de la legitimitat particular de l'Església de Roma pel fet que Pere i Pau hi havien

sofert martiri: es tracta de l'elaboració de la figura del fundador —apòstol i màrtir— que inspirarà els actes apòcrifs. Cal notar, però, que Climent —que és tan pròxim als fets històrics— no aporta cap precisió ni transmet cap relat. Això vol dir que Climent no coneixia amb precisió ni la data, ni les condicions de l'execució dels apòstols, ni el lloc de la tomba. Aleshores, «les Actes apocryphes vont combler ces lacunes et servir à inventer un pèlerinage en faisant venir Paul, Pierre et Jean à Rome, et, pour les deux premiers, en inscrivant leur captivité, leur exécution et leur inhumation dans le paysage romain» (p. 116).

El treball de la professora Baslez és extraordinàriament interessant atès que demostra que la literatura *historiogràfica* jueva i cristiana —que és també una literatura de martiri— ha construït una figura de l'heroi fundador associada als llocs que havien d'esdevenir una referència central per a la comunitat religiosa atès que es van convertir en llocs de pelegrinatge. Són obres que han contribuït a la construcció de la identitat col·lectiva: «les Actes apocryphes des apôtres, en déplaçant et en installant leur héros à Rome, ont participé à la construction de l'Église universelle, puisqu'ils marquent la volonté des communautés locales où ils furent composés en Orient de se placer dans l'horizon romain» (p. 119).

«Le cours du temps selon l'Apocalypse syriaque de Daniel. Essai de compréhension fondé sur la structure du texte», de Pierre Cardinal (doctorand de la Universitat Laval, del Quebec), presenta amb gran competència una anàlisi estructural de l'Apocalipsi de Daniel, una obra que sembla tardana (segles IV o V), conservada en llengua siríaca i que no ha estat publicada fins fa relativament poc (2001 per M. Henze). Crec que és una aportació realment de gran interès per a conèixer les últimes derivacions del gènere literari de les apocalipsis.

«Le récit de la Passion dans les Oracles sibyllins», de Jean-Michel Roessli (professor de la Universitat Concordia, de Mont-real). Els oracles sibillins —obra del segle II o III, probablement d'un autor jueu completada per un cristià— presenten diverses referències (en els llibres 1, 6 i 8) a la passió de Jesús. Roessli presenta un estudi sinòptic molt ben elaborat (amb el text grec original seguit d'una traducció francesa) a fi de fer-ne una comparació amb els episodis corresponents del Nou Testament i procedir a avaluar-ne els punts de contacte i de divergència. El treball manifesta una gran erudició.

«L'Évangile de Judas cinq ans après sa (re)découverte», de Serge Cazelais (doctorand de la Universitat Laval, del Quebec), és un estudi molt oportú. Després del gran foc d'encenalls mediàtic que es produí l'any 2006 quan la National Geographic Society va convocar la premsa per anunciar la publicació d'una versió copta de l'Evangelí de Judes, amb les sospites que hi anaven incloses: *potser* aquest evangeli deia coses ocultades per l'Església.

El treball de Cazalais presenta una síntesi del contingut de l'Evangelí de Judes; tot seguit examina tres textos amb metodologia filològica a fi de millorar-ne la lectura i la comprensió; estudia les relacions intertextuals entre aquest diàleg gnòstic de revelació, que és l'anomenat Evangelí de Judes, i els evangelis canònics i el llibre dels Fets dels Apòstols. El treball és francament interessant perquè demostra que les precipitacions de to sensacionalista no són gens bones companyes de la bona filologia i de l'austera reflexió científica.

«Lire un apocryphe en synchronie. Analyse structurelle et intratextuelle du *logion 22* de l'*Évangile selon Thomas*», d'André Gagné (professor de la Universitat Concordia, de Mont-real), presenta una anàlisi del text dels petits i l'entrada en el Regne de Déu (*logion 22*) de l'Evangelí de Tomàs. L'autor fa un estudi filològic i estructural de gran precisió i molt suggeridor que porta a la conclusió que el sentit del text és que cal *beure* de la boca de Jesús i ser-ne alletat i això vol dir la fusió entre el mestre i el deixeble. El Tomàs d'aquest text representa el qui té set de paraules amagades, com els infants que mamen del *logion 22*, que són els qui tenen set de la paraula de Jesús. Sols els qui s'alimenten d'aquestes paraules obtenen el coneixement que dóna la salvació (entrada al Regne) i esdevenen com el seu mestre («fer de dos un de sol»).

El darrer treball del volum és de Pierluigi Piovanelli (professor de la Universitat d'Ottawa), porta per títol «L'Enoch Seminar. Quelques considérations rétrospectives et prospectives de la part d'un 'vétérán'» i és una crònica ben interessant sobre aquest grup d'estudi fundat per G. Boccaccini (U. Michigan) que aplega especialistes nord-americans, europeus i israelians del judaisme del Segon Temple. Piovanelli fa un balanç del complex món de la literatura henòquica en relació amb les llengües de transmissió dels textos d'Henoc (arameu, grec, etiòpic), el començament de la literatura henòquica i els orígens de l'apocalíptica, les relacions entre el moviment henòquic i la comunitat de Qumran i la interpretació del Llibre de les paràboles i la figura del Fill de l'home. És un estudi de balanç històric i bibliogràfic de notable interès, especialment per als estudiosos que treballem en camps no gaire propers al del llibre d'Henoc.

En conjunt, *En marge du canon* presenta un estat de la qüestió de diversos temes que queden perfectament integrats dins el subtítol del volum «*Études sur les écrits apocryphes juifs et chrétiens*», que poden ser d'interès per a un espectre ampli d'estudiosos del món de la Bíblia i del judaisme.

JOAN FERRER
Universitat de Girona
joan.ferrer@udg.edu